

004.5
Sh-51

N.SHERMUXAMEDOVA

INSON FALSAFASI

004.5.
Шк-51.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

N.A. Shermuxamedova

INSON FALSAFASI

DARSLIK

Falsafa (sohalar buyicha) magistratura mutaxassisligi uchun

-13835/8-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2021

UDK: 373.6
BBK: 74.200.526
Sh 95

N.A. Shermuxamedova
Inson falsafasi /darslik /. – Toshkent.: «Innovatsiya-Ziyo»,
2021, 352 bet.

Darslik Falsafa (sohalar buyicha) magistratura mutaxassisligi fanlari turkumiga kiradi, uning mazmuni DTS va namunaviy dasturiga mos. Darslikda insonning bioijtimoiy mohiyati bilan bir qatorda, uning kosmik, psixologik mohiyati, dunyugarashining o'zgaruvchanligi asoslanadi. Zotan inson haqidagi mistik ta'limotlar klassik falsafiy nazariyalar, fizika, biologiya va psixologiya sohasidagi eng yangi kashfiyotlar bilan bog'liq, ammo bu insonning butunlay yangi obrazi yaratilishiga olib kelgani yo'q.

Darslikning ikkinchi qismida dindorlikning ijtimoiy sabablari, ayrim ijtimoiy va tabiiy fanlarning keng ma'lumotlari yordamida kompleks tahlil qilinadi.

Mas'ul muharrir:

f.f.d., professor J.Yaxshilikov

Taqrizchilar:

f.f.d., professor T. Gabitov
f.f.d., professor Q. Shodmonov

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 201-yil 28-iyundagi 434-sonli buyrug'i bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-6792-8-3

© N. Shermuxamedova, 2021.
© "Innovatsiya-Ziyo", 2021.

*O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining
30 yilligiga bag'ishlanadi*

KIRISH

XX va XXI asrlar chegarasida butun dunyoda yuz bergan olamshumul ijtimoiy o'zgarishlar Uyg'onish davrida vujudga kelgan sivilizatsiya tipidan, insonning kundalik hayotidan eng yangi texnologiyalar, shu jumladan, axborot texnologiyalari keng o'rin egallashi bilan bog'liq bo'lgan yangicha tipdagi sivilizatsiyaga o'tish bilan tavsiflanadi (bu yerda muhim shundaki, axborot postindustrial jamiyat kodi bo'lib xizmat qiladi). Ilgarigi jamiyalar va ularning a'zolarini bir-biri bilan bog'lagan qadriyatlar tizimlari ko'z o'ngimizda vayron bo'lmog'da, eski, aksariyat hollarda arxalk va dekadentcha tusdagi sotsiymalarning ba'zi bir unsurlarini o'z ichiga olgan yangi jamiyat vujudga kelmog'da. Rim klubining eng so'nggi ma'ruzalaridan birini tayyorlagan A. King va V. Shmayder bunday o'zgarishlarni «birinchi global inqilob» sifatida tavsiflaydilar. Ularning fikricha, mazkur inqilob «geosstrategik bo'hronlar, birkuvi noma'lumlik sari eltuvchi ijtimoiy, texnologik, madaniy va boshqa xil omillar ta'sirida shakllanadi»¹. Bularning barchasi inson muammosiga yanada dolzarbrog tus beradi, zero, u jamiyatning tizim hosil qiluvchi omili hisoblanadi. Aynan global inqilob sharoitida, sivilizatsiya hayotida tub burulish yuz berayotgan bosqichda inson fenomenining mazmun va mohiyati, uning asrlar o'sha diniy, falsafiy, badiiy va ilmiy izlanishlar diqqat markazidan chiqmay kelayotgan murakkab tabiati bo'lib namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda insoniyat taraqqiyotida tub burulish yuz bermog'da va buni davrimizning ijtimoiy bo'hronlarigina emas, balki ekologik halokat, resurslarning kamayishi, g'iyohvandlik balosi va hokazolarda ifodalalayotgan global inqiroz ham tasdiqlaydi degan fikr ijtimoiy ongdan yanada mustahkam o'rin olmog'da. Odamlar o'rtasidagi munosabatlarning yangicha tipini, yangicha ijtimoiy qurilish shaklini, ijtimoiy dunyoda insonning yangicha maqomini topish yo'lidagi izlanishlar bilan tavsiflanayotgan global inqilob kishilik taraqqiyotida yangi bosqich boshlanganligidan dalolat beradi. O'z davrida K. Yaspers «Tarixning ma'nosi va vazifasi» asarida tarix va insoniyatning yagonaligini isbotlash uchun «dunyoviy vaqt o'qi» konsepsiyasidan samarali foydalangan edi. Ushbu konsepsiya Xitoy, Hindiston va g'arblning jahon tarixida miloddan avvalgi 800 va 200-yillar oralig'ida alohida bosqichni ifodalaydi. «Bu

¹ Конг А., Шмайдер В. Первая глобальная революция // Религии 1991. № 2. – С. 49-50.

davrida juda ko'p g'ayrioddiy voqealar va jarayonlar yuz beradi², -deb yozadi faylasuf. Ayni shu davrda Xitoyda Konfutsiy va Laotzi yashaydi, Xitoy falsafasining yangi yo'nalishlari, Mo-szi, Chjuan-szi, Le-szi va boshqalarning g'oyalari paydo bo'ladi. Hindistonda Upanishadlar vujudga keladi, Budda yashaydi, falsafada vogelikni falsafiy nuqtai nazardan anglab yetish imkoniyatlarining barchasi (skeptisizmdan boshlab materializm, sofitika va nigilizmgacha) o'rganiladi; Eron va Markaziy Osiyoda Zardusht yovuzlik bilan kurash olib borayotgan dunyo haqidagi ta'limotni yaratadi; Falastinda payg'ambarlar - Iliya, Isayya Ieremiya va Ikkinchi Isayya faoliyat ko'rsatadi; Yunonistonda - bu Gomer, faylasuflar Parmenid, Geraklit, Platon, tragiklar, Fukidid va Arximed davri. Ushbu ismlar bilan bog'liq bo'lgan g'oyalar va asarlarning barchasi Xitoy, Hindiston va g'arbda oz sonli yuz yilliklar mobaynida deyarli bir vaqtda paydo bo'lgan². Bir-biridan geografik jihatdan farq qiluvchi bu uch madaniy dunyoning umumiy jihatlari quyidagilardir:

birinchidan, inson borligi, o'z-o'zini va o'z chegaralarini anglab yetishi natijasida vujudga kelgan yangi dunyo umumiy hisoblanadi. Bunday anglashning ikkinchi qutbi inson maqsadlar va muammolar qo'yishi, erkinlikka intilishi, dunyoning muvofiqligi va transsendentaliligini tushunib yetishidir. Ekzistensiya erkinligi anglab yetiladi: ekzistensiya va transsendensiya o'rtasida farq paydo bo'ladi, individual ong shakllanadi va rivojlanadi;

ikkinchidan, yuqorida zikr etilgan madaniy dunyolarni tarixda ilk bor vujudga kelgan o'zlikni anglash, tafakkurning o'zi haqida mulohaza yuritish birlashtiradi.

uchinchidan, universal aql va din davri keladi. Bu davrda paydo bo'lgan tafakkurning universal, fundamental kategoriyalari va jahon dinlarining asoslari hanuzgacha amalda qo'llaniladi.

to'rtinchidan, refleksiya, skeptisizm, an'anaga tanqidiy munosabat va uning o'zgarishlari davri keldi;

beshinchidan, «dunyoviy vaqt o'qi» davri asosiy tamoyillarning aniqlashganligi va osoyishtalik ruhi bilan sug'orilgan mifologik bosqichning yakuni bilan tavsiflanadi. Oqilona tafakkur mifni o'rganadi, uni oqionalashtiradi, uning sabablarini aniqlaydi, eski miflarga majoziy tus berish yo'li bilan yangi miflar yaratadi. Ma'naviyat sohasida politeizmg qarshi isyon, monoteistik dinga intilish yuz beradi. Inson o'z tajribasi imkoniyatlarining cheksizligini anglab yetadi, biroq u qo'ygan muammolar o'zining uzil-kesil yechimini topmaydi. K. Yaspers ushbu holga universal, madaniyatlararo tus beradi.

oltinchidan, «dunyoviy vaqt o'qi» davrida ma'naviy erkinlik, narsalar va hodisalarga masofadan turib yondashish qobiliyati, odamlar, xudo va transsendent dunyoga qarshi isyonkorlik ruhi bilan ajralib turuvchi atiqli faylasuflar paydo bo'ladi.

Qarshimizda o'ta teran abstraksiyalarga qodir bo'lgan, butun dunyoda ozodlik va baxt-saodatni barqaror etishga intilayotgan, ularga g'oya sari yuksalish, ataraksiya, meditatsiya, nirvana, Dao yoki Xudo yordamida erishishga harakat qilayotgan shaxsning yangicha tipi namoyon bo'ladi. Insonda yolg'izlik hissi, dunyodan, jamiyadan yuz o'g'irish qobiliyati paydo bo'ladi. Buyuk zotlar (autentik inson) ta'sirida xalq ommasi o'zgaradi va pirovard natijada inson ulkan sakrashni amalga oshiradi. «Dunyoviy vaqt o'qi» konsepsiyasi asosida K. Yaspers ushbu davrda sinxron tarzda vujudga kelgan qadriyatlar fan tarixining ham, insoniyat tarixining ham yagonaligini belgilovchi fundamental omil hisoblanishini, ular hosil qilgan «ideal» o'q atrofida insoniyatning real tarixi hanuzgacha aylanayotganini ko'rsatib beradi. Hozir dunyo miqyosida shunday vaziyat yuzaga keldi - eski qadriyatlar tizimlari vayron bo'lmoqda, dunyo (makon va zamon, sababiy bog'lanishlar va sh.k.), inson va jamiyatning o'zaro nisbati, yangi dunyoviy tartib haqida yangicha tasavvurlar shakllanmoqda, inson faoliyatining turli sohalarda olg'a siljishlar yuz bermogda. Yangi texnologiyalarning keng tarqalishi natijasida insoniyat o'z rivojlanishida ulkan sakrashni amalga oshirmogda. Yangi «dunyoviy vaqt o'qi» davri O'zbekiston uchun ham ulkan ahamiyatga ega, zero, bugungi kunda yurtimizning rivojlanishi uchun zamin yaratilmogda. O'zbekiston jahon sivilizatsiyasi konteksti bilan uzviy bo'lgani bois, butun dunyoda yuz berayotgan jarayonlar unga ham o'z ta'sirini ko'rsatmogda. Jahon sivilizatsiyasining o'zi esa inson shaxsiyatining yangicha tipi shakllanish jarayonlariga ko'p jihatdan bog'liq, zero, u kishilik jamiyatining o'zagi hisoblanadi. O'z-o'zidan ravshanlik, bu yerda o'zini qurshagan muhitda mo'ljall olish va sivilizatsiyaning rivojlanish yo'llarini prognoz qilishga qodir bo'lgan inson obrazi ulkan rol o'ynaydi. Inson tabiatini kosmik, biologik, psixologik, ijtimoiy va madaniy integral yaxlitlik sifatida tushunish inson ekzistensiyasining vogelik bilan ozmi-ko'pmi muvofiq keluvchi obrazini yaratish va XXI asr boshida yuz berayotgan jarayonlarni tushuntirish imkonini beradi.

Inson modellari majmuini o'rganish asosida inson ekzistensiyasining inson fenomeni xaos va tartibning bir-biriga o'tishidir, inson shaxsi o'z mohiyatiga ko'ra monada hisoblanadi, ya'ni inson - bu Koinot gologrammasidir, degan tasavvur bilan bog'liq bo'lgan umumiy paradigmasi taklif qilinadi. Mazkur yondashuv (golografik tuzilmalar

² Ренне К. Смерть и бессмертие человека. - Москва. 1991. - 32-33-с.

sifatidagi) Inson va Koionoti sinergitik borliqning yagona modelida birlashtirish imkonini beradi. Bundan insonning korpuskulyar-to'liqligi tabiati haqidagi tasavvur o'z-o'zidan kelib chiqadi. Ayni paytda, ushbu yondashuv inson miyasi faoliyatining ehtimol tutilgan mexanizmini o'ziga xos tarzda tushuntirish, ya'ni asosiy fikrlash jarayonlari miyada emas, balki undan tashqarida, miyani qurshagan faol avtomat-hujayra muhitida sodir bo'ladi, deb tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Golografik modelda Koionot empirik jihatdan insoniyatda, har bir ayrim insonda ozmi-ko'pmi to'liq gavdalanganvchi Kosmik Inson (universal inson) sifatida namoyon bo'ladi. Ayni shu sababli har bir inson potentsial, virtual darajada butun dunyoni o'zida mujassamlashtiradi. Insonni monada sifatida tasavvur qilish yuz berayotgan ijtimoiy jarayonlarni tushinishda yaxshi samara beradi. Aynan inson sotsium mikrokosmosi sifatida jamiyat rivojlanish jarayonining harakatlantiruvchi kuchi sifatida maydonga chiqadi, zero, jamiyat insonning jismoniy va ma'naviy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish uchun sharoit yaratishi yoki bunga monelik qilishiga qarab, yo faol muvozanat va harakat holatida bo'ladi, yo inqirozga yuz tutadi va o'z-o'zidan zavol topadi. Zotan inson umumiylik (ijtimoiylik) omili emas, balki monada bo'lgan sharoitda individlarning o'zaro aloqasi rezonans tamoyiliga muvofiq yuz beradi. Bu holda ayrim shunday yondashuv ekologik, iqtisodiy, axloqiy, mafkuraviy va sivilizatsion xususiyatga ega bo'lgan muammolarning butun bir majmui yechish imkoniyatini beradi. XXI asr boshida inson fenomeni eng avvalo insonparvar shaxs, insonparvar mafkura va insonparvar jamiyat mezonlariga muvofiq o'rganiladi va yoritiladi.

Bizning nazarimizda, Inson va Koionot o'zaro nisbatining golografik modeli insonga boshqa mavjudotlar ustidan ulkan hokimiyatni bergan individning evrilishlar fenomeni, individ va ijtimoiy guruhlar xulq-atvorida qo'riqning ahamiyati, «inson – o'simlik» kvant aloqasi, ya'ni axborot molekularining ichki muhitida yuz berayotgan o'ta teran kvant jarayonlari ruhiy hodisalarni faol kodlash imkonini berishi kabi hodisalarni yangicha talqin qilish uchun imkoniyat yaratadi. Mazkur model dolzarb muammo – individualizm va kollektivizmining o'zaro nisbati muammosini yechish, binobarin, sotsium va madaniyatning inqirozidan chiqish yo'lini topish imkonini beradi.

Inson ekszistensiyasining murakkab dunyosi insonning faoliyat va ijod subyekti sifatidagi virtual borlig'i bilan uzviy bog'liq bo'lib, u inson tabiati haqidagi yangicha tasavvurni beruvchi va inson ruhiyatining kosmik asoslarini namoyon etuvchi transpersonal psixologiya sari yo'l ochildi. Aynan subyekting virtual borlig'i postindustrial sivilizatsiya sari harakat

yo'lida virtual texnologiyalarning inson hayot faoliyatidagi o'zmi va ahamiyatini tushuntirish imkonini beradi. Ushbu darslik konteksti bilan inson o'zligining polisentrik modeli uyg'un bo'lib, u ichki dialogga, turli xil nuqtai nazarlarga ega bo'lgan subyektni tushinishga imkoniyat yaratadi. U voqelikni amalda har tomonlama qamrab olishga harakat qiluvchi metodologik plyuralizmining psixologik asosini tashkil qiladi. Natijada ko'p sonli axborotga ega bo'lgan, his-tuyg'ularining boyligi, moslashuvchan fikrlash qobiliyati, empatiyaga moyilligi bilan ajralib turadigan, ya'ni ta'bir joiz bo'lsa, universallik va insoniylikning ortiqcha «geni»ga ega bo'lgan shaxs paydo bo'ladi.

Hozirgi vaqtda jamiyat hayotining barcha jabhalarini tubdan o'zgartirish jarayonlari butun dunyoda kuzatilmogda, ularning ijobiy natijalari davlat va din munosabatlari sohasida ham namoyon bo'layotir. Bu yerda yangicha siyosiy tafakkur va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan ochiqlik va oshkoralik, diniy aqidaparastlikning har qanday ko'rinishlariga, o'zgacha fikrlovchilarga, shu jumladan boshqa din vakillariga nisbatan toqatsizlikka chek qo'yish ulkan rol o'ynaydi. Shu munosabat bilan hozirgi zamon diniy fanatizmga ijtimoiy-siyosiy baho berish muammosi yuzaga keladi. Ayni shu muammoning keskinlashuvi ayrim hollarda bizning mamlakatimizda ham, chet elda ham xavfli vaziyatlar yuzaga kelishiga sabab bo'layotir. XXI asr boshida diniy fanatizm va shaxsga kuch ishlatish yo'li bilan tazyiq o'tkazish hollari avvalgidek namoyon bo'lmogda, ularning xavfli darajasi begarorlik davrlarida, inqirozli vaziyatlarda ayniqsa kuchaymogda.

Butun dunyoda dinga munosabatning umumiy manzarasiga dinning kelajagi nuqtai nazaridan yondashish, bizningcha, o'rinni bo'ladi. Bugungi kunda bu muammo sotsiologiya, madaniyatshunoslik, falsafa, dinshunoslik va teologiyaga oid adabiyotlarda tadqiqotlar va mulohazalar predmetiga aylannogda. Din ustqurma hodisa sifatida jamiyat hayotida mayyan ijobiy vazifalarni bajarishi teran anglab yetilmogda. Masalan, diniy xizmatchilar ijtimoiy hayotning ichkilikbozlik va g'iyohvandlik, jinoyatchilik va axloqsizlik kabi illatlarga qarshi kurash olib bordilar, jamiyatni yangilash jarayonlarida ishtirok etadilar. Turli konfessiyalar namoyandalarning yordami va madadidan yosh avlodni ma'naviy tarbiyalashda foydalanish yaxshi samara berishi muqarrardir, zero, jahon madaniyati rivojlanishining ming yillik an'amalarini o'ziga singdirgan turli dinlarning aqidalarida umuminsoniy axloq qoidalari qayd etilgan.

O'z-o'zidan ravshanlik, dindan siyosiy amaliyotda aksilinsoniy maqsadlarda foydalanilishi ham mumkin. Aynan shunday maqsadlarga erishish uchun millatchilar, natsional-byurokratlilar, separatistlar,